

QUYI AMUDARYO MINTAQASI GIDRONIMLARINING SHAKLLANISHI VA SEMANTIK-TUZILMAVIY TASNIFI

Qurbaniyozov Temur Maxmudovich

Annotatsiya

Tezisdagi Quyi Amudaryo mintaqasi gidronimlari – daryo irmoqlari, o‘zanlar, ko‘llar, qo‘ltiqlar, kanal va ariqlar nomlarining shakllanish omillari hamda ularning semantik va tuzilmaviy tasnifi ko‘rib chiqilgan. Gidronimlar tarkibidagi *daryo, o‘zak, arna, ko‘l, qo‘ltiq, yop, ariq, soqa* kabi geografik terminlarning vazifasi, nomlarning tabiiy belgilar, etnonimlar, antroponimlar va xo‘jalik faoliyati asosida yasaliş yo‘llari tahlil qilingan. Delta gidrografik tarmog‘ining o‘zgarishi gidronimlar tarkibiga ta’siri ko‘rsatib berilgan.

Abstract. The thesis examines the formation factors and the semantic and structural classification of hydronyms in the Lower Amudarya region: names of delta branches, channels, lakes, bays, canals and irrigation ditches. The role of geographical terms within hydronyms and the ways names are formed from physical features, ethnonyms, personal names and economic activity are analysed, and the impact of changes in the delta's hydrographic network on hydronymy is shown.

Kalit so‘zlar

Gidronim, potamonim, limnonim, kanalonim, Amudaryo deltasi, geografik termin, semantik tasnif, Quyi Amudaryo.

Keywords: hydronym, potamonym, limnonym, canal name, Amudarya delta, geographical term, semantic classification.

Kirish

Gidronimlar toponimiyaning eng qadimiy va barqaror qatlami hisoblanadi. Arid mintaqalarda suv obyektlari aholi joylashuvi va xo‘jalik faoliyatining asosi bo‘lgani uchun ularning nomlari boshqa toponimlarning shakllanishiga ham kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Quyi Amudaryo mintaqasi bu jihatdan alohida qiziqish uyg‘otadi: bu yerda

tabiiy delta tarmog'i – irmoqlar, o'zanlar, ko'llar va qo'ltiqlar – bilan bir qatorda ming yillar davomida yaratilgan sun'iy sug'orish tarmog'i mavjud.

Amudaryoning o'zi turli davrlarda turlicha nomlangan: antik manbalarda *Oks*, arab geograflarida *Jayhun*, keyinchalik esa daryo bo'yidagi qadimgi Amul shahri nomidan *Amudaryo* deb atala boshlagan. Bu misol gidronimlarning tarixiy qatlamlarini va ularning etnik-madaniy jarayonlar bilan bog'liqligini yaqqol ko'rsatadi. Mintaqa gidronimlarini tizimli tasniflash ularni me'yorlashtirish va delta gidrografiya tarixiy o'zgarishlarini tiklash uchun muhim ahamiyatga ega.

Material va metodlar

Tadqiqot materiali sifatida Quyi Amudaryo mintaqasining topografik xaritalari, Xorazm va Qoraqalpog'iston toponimlari bo'yicha lug'at va monografiyalar [1; 4; 5] hamda deltaning shimoliy tumanlari gidronimlariga oid tadqiqotlar [2; 3] ma'lumotlari tanlab olindi. Tahlilda toponimik-semantik, struktur-grammatik (nom tarkibidagi terminlarni ajratish), qiyosiy-tarixiy va kartografik usullardan foydalanildi. Gidronimlar obyekt turiga ko'ra potamonimlar (daryo, irmoq va o'zan nomlari), limnonimlar (ko'l va qo'ltiq nomlari) va kanalonimlar (kanal hamda ariq nomlari) guruhlariga ajratildi.

Natijalar va muhokama (Results and discussion)

Tahlil Quyi Amudaryo gidronimlarining shakllanishida uchta asosiy omil – tabiiy (suv obyektining shakli, rangi, o'simlik qoplami), etnik-tarixiy (qabila-urug' va shaxs nomlari) hamda xo'jalik (sug'orish, dehqonchilik) omillari yetakchi ekanini ko'rsatdi.

Obyekt turiga ko'ra potamonimlar asosan deltaning tabiiy tarmog'ida tarqalgan bo'lib, ular tarkibida *daryo*, *o'zak*, *arna* terminlari ustunlik qiladi: *Oqdaryo*, *Qozoqdaryo*, *Qorao'zak*, *Raushan*, *Taldiq*, *Kegeyli*. Limnonimlar deltaning quyi qismida va Orolbo'yida zich joylashgan: *Sariqamish*, *Dovqora*, *Sudochye ko'li*, *Jiltirbas* va *Ajiboy qo'ltig'i*. Kanalonimlar esa qadimgi va hozirgi sug'orish vohalariga

xos bo'lib, yop, ariq, arna, soqa terminlari bilan yasalgan: *Shovot, Polvonyop, Toshsoqa, Qilichniyozboy, Qizketken, Suenli, Paxtaarna, Yangiariq*.

Tuzilishiga ko'ra gidronimlar uch turga bo'linadi. Birinchisi – sodda nomlar (*Raushan, Taldiq*). Ikkinchisi – ikki so'zning qo'shilishidan hosil bo'lgan qo'shma nomlar (*Qorao'zak, Sariqamish, Toshsoqa, Qizketken*). Uchinchisi – nom va geografik termin birikmasidan iborat birikmali nomlar (*Ajiboy qo'ltig'i, Sudochye ko'li*). Qoraqalpoq va o'zbek tillaridagi *-li* qo'shimchasi (*Kegeyli, Suenli*) obyektga xos belgining mavjudligini bildiradi va mintqa gidronimiyasida mahsuldor nom yasovchi vosita hisoblanadi. Bu kuzatish deltaning shimoliy tumanlari gidronimlari bo'yicha olingan avvalgi xulosalarga mos keladi [2].

Semantik jihatdan gidronimlar quyidagi guruhlarini tashkil etadi:

- **suvning tabiiy belgisini ifodalovchi nomlar** – rang va tiniqlik (*Oqdaryo, Qorao'zak, Raushan* – «yorug', tiniq»);
- **fito- va zoogidronimlar** – qirg'oq o'simliklari va hayvonlar nomidan (*Sariqamish* – «sariq qamishzor», *To'yamo'yin* – «tuya bo'yni», daryo o'zanining torayishi);
- **etnogidronimlar** – urug' va xalq nomlaridan (*Qozoqdaryo, Qanliko'l*);
- **antropogidronimlar** – kanal qazdirgan yoki suvdan foydalangan shaxslar nomidan (*Qilichniyozboy*);
- **rivoyatlar bilan bog'liq nomlar** (*Qizketken*);
- **xo'jalik-iqtisodiy nomlar** – sug'orish va ekin turiga bog'liq (*Paxtaarna, Yangiariq*).

Muhokama shuni ko'rsatadiki, gidronimlarning tarqalishi delta gidrografiya sinfining tarixiy dinamikasini aks ettiradi. S.P. Tolstov qayd etganidek, Xorazm vohasidagi sug'orish tizimlari Amudaryo o'zanining ko'chishiga moslashib qayta-qayta o'zgartirilgan [6]. Shuning uchun ko'plab qadimgi o'zan va kanal nomlari hozirgi kunda suvsiz quruq o'zanlar yoki aholi punktlari nomi sifatida saqlanib qolgan. Orol dengizining qurishi natijasida *Jiltirbas* va *Ajiboy* kabi qo'ltiqlar qisman yoki to'liq quriganligi tufayli ularning nomlari amalda tarixiy gidronimlarga aylanmoqda. Shu

bilan birga, XX asrda qurilgan suv omborlari va kanallarga berilgan nomlar (*To'yamo'yin* gidrouzeli, *Paxtaarna*) gidronimiyaning yangi, texnogen qatlamini shakllantirdi.

Xulosa va tavsiyalar (Conclusion and recommendation)

Quyi Amudaryo gidronimlari tabiiy, etnik-tarixiy va xo'jalik omillari ta'sirida shakllangan ko'p qatlamli tizimdir. Potamonimlar deltaning tabiiy tarmog'ida, limnonimlar deltaning quyi qismi va Orolbo'yida, kanalonimlar esa sug'orish vohalarida to'plangan. Gidronimlarning katta qismi suvning rangi, tiniqligi va qirg'oq o'simliklari kabi tabiiy belgilarni aks ettiradi. Delta tarmog'ining o'zgarishi va Orolning qurishi ko'plab gidronimlarning tarixiy nomlarga aylanishiga olib kelmoqda.

Tavsiyalar:

1. Quruq o'zanlar va qurigan ko'llarning tarixiy nomlarini aniqlash hamda ularni yirik masshtabli xaritalarda «tarixiy nom» sifatida saqlash.
2. Mintaqa gidronimlarining GAT asosidagi elektron reyestrini yaratib, unda nomning variantlari, etimologiyasi va obyektning hozirgi holatini qayd etish.
3. Yangi kanal, kollektor va suv omborlariga nom berishda mahalliy gidronimik an'analar va xalq geografik terminlaridan foydalanish.
4. Gidronimik ma'lumotlarni delta paleogidrografiya va Orolbo'yi ekologik monitoringi bo'yicha tadqiqotlarga jalb etish.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Do'simov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: Fan, 1985.
2. Мамбетова Г.Ж. Грамматический строй гидронимов северных районов Каракалпакстана // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2018. – Т. 9, № 3. – С. 696–711.
3. Мәмбетова Г. Қарақалпақстанның арқа районлары гидронимлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2021.
4. Пахратдинов Қ., Абишов Г. Қарақалпақстан топонимлери сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2021.

5. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм. – Москва: МГУ, 1948.
7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984.